

Esvan, François

Několik poznámek o tzv. rytmickém činiteli

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1997, vol. 46, iss. A45, pp. [85]-93

ISBN 80-210-1606-X

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100177>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

FRANÇOIS ESVAN

NĚKOLIK POZNÁMEK O TZV. RYTMICKÉM ČINITELI

Již delší dobu je v české lingvistice běžný názor, že se slovosled řídí třemi principy, obecně známými pod názvem činitel sémantický, gramatický a rytmický.¹ Na rozdíl od principů sémantického a gramatického se rytmický činitel týká, jak známo, jen velice omezeného počtu slov, pouze tzv. „stálých příklonek“.² Popsat způsob, jak se tyto prvky umísťují ve větě, se pak může zdát, proti problematice spjaté s činitelem sémantickým, relativně jednoduché. To však neznamená, že všechno je definitivně vyřešeno. Nově vydané deskriptivní mluvnice češtiny (P. Karlík, M. Nekula, Z. Rusínová, 1995: 648–649; M. Čechová a kol., 1996: 309–310),³ které postavení příklonek věnují poměrně větší pozornost než v minulosti, upozorňují totiž na některé odchylky, jež lze podle tradiční teorie jen ztěžka interpretovat. Jde hlavně o následující body:

- a) Příklonka nestojí za prvním přízvučným slovem, nýbrž za prvním větným členem, případně i rozvitým:

Karel by se na to zeptal

Moje sestra se ráda opaluje

Známý, kterého jsem roky neviděl, se na nás konečně přijel podívat (P. Karlík, M. Nekula, Z. Rusínová, 1995: 648)

- b) Ve vedlejších větách spojkových může příklonka stát buď za spojovacím výrazem anebo za prvním následujícím větným členem:

Myslím, že se Petr rozhodl správně X Myslím, že Petr se rozhodl správně (P. Karlík, M. Nekula, Z. Rusínová, 1995: 650)

- c) Někdy stojí příklonka až na třetím místě:

XY, vynikající spisovatel, se narodil v Klatovech X XY, vynikající spisovatel, narodil se v Klatovech (M. Čechová a kol., 1996: 310)

- d) V mluvené řeči se příklonka občas objevuje i v čele věty:

'se mně zdá, že si koleduješ (P. Karlík, M. Nekula, Z. Rusínová, 1995: 649)

Nedostatek tradiční interpretace tkví tom, že se i v příslušných kapitolách těchto mluvnic pojednávajících o fonetice stále píše, že tzv. „stálé příklonky“ jsou skutečně vždy nepřízvučné,⁴ což evidentně neodpovídá skutečnosti. V mnoha fonetických pracích bylo přece již dávno prokázáno, že příklonnost je

pouze jednou z možných realizací, vedle předklonnosti a dokonce i přízvučnosti.⁵ Uvedme zde jen několik příkladů ze studie J. Ondráčkové:

všichni / co jsme tady / se radujeme
vědomí / této síly / se v nás / projevílo

Další studie pak ukázaly, že se podobným způsobem chovají skoro všechna jednoslabičná slova (Z. Palková, 1994). To všechno znamená, že (1) poloha tzv. stálých příklonek je tradičně zdůvodněna rytmickými vlastnostmi, které existují jen částečně, (2) skutečné rytmické vlastnosti těchto prvků sdílí mnoho jiných slov, jejichž postavení ve větě není tak silně omezeno. Je tedy jasné, že kromě dosud používané terminologie je nepřijatelná i celá interpretace na ní založená, tj. že se některá slova charakterizují určitou *vnitřní* přízvučnou vlastností, která určuje jejich polohu ve větě. Vzniká pak otázka, je-li vůbec možné vyhnout se úplně jakýmkoliv úvahám o přízvučnosti, jinými slovy, jaký je vlastně ze synchronního hlediska vztah mezi slovosledem a přízvučností.

Než se pokusíme na tuto otázku odpovědět, je však nutné začít několika poznámkami o typologii klitik.⁶ Po systematickém průzkumu v mnoha různých jazycích došli typologové k rozpoznání dvou kategorií: (i) klitika slovní anebo syntagmatická; (ii) klitika větná. První kategorii představují v češtině tzv. původní předložky,⁷ druhou „stálé příklonky“, kterými se zde zabýváme. Větná klitika nejsou zřejmě specifikum češtiny. Na tento jev bylo upozorněno již v minulém století v rámci indoevropsistických studií pod názvem Wackernagelovo pravidlo.⁸ Toto pravidlo lze vyjádřit asi takto:⁹

- některá slova jsou pravidelně na druhém místě ve větě;
- jsou enklitická, tj. přiklánějí se k prvnímu slovu a tvoří s ním jednu přízvučnou jednotku;
- tzv. opěrné slovo (angl. *hostword*) je libovolné.

Jde tu však o ideální podobu, protože pravidlo v konkrétních případech větší časem utrpělo určitou erozi. Co se týká jazyků románských a východoslovanských, je všeobecně známo, že vývoj došel k úplnému zániku Wackernagelova pravidla. Čeština zatím zůstala z tohoto hlediska k původnímu pravidlu ještě velmi blízko, ale bývá s ním zároveň částečně v rozporu, jak dosvědčují výše uvedené odchylky; viz body a), b), c) a d) v úvodu. Tyto odchylky se však dají lépe interpretovat, srovnáváme-li stav a probíhající tendence v současné češtině s uplynulým vývojem jiných jazyků.

První odchylka (viz bod a)) je ve všech mluvnicích dobře popsána a další komentáře tolik nepotřebuje. Jde vlastně o přechod od Wackernagelova pravidla jako principu rytmického k principu syntaktickému. Staročeské texty dosvědčují předchozí stadium, kdy se rytmický princip ještě zachoval: *ten se pes počě radovati* (F. Trávníček, 1963: 149). Obdobný vývoj lze mimochodem pozorovat v moderní slovinštině a zdá se, že právě probíhá v srbocharvátštině; srov. D.C. Bennett (1987). Hlavním výsledkem takového přechodu je u těchto klitik, která dosud byla zásadně enklitická, jistá tendence ke ztrátě jejich původních přízvučných vlastností. Souhrnem lze tedy říci, že tradiční termín „stálé příklonky“ byl pravděpodobně v souladu se situací ve staré češtině, ne však v moderním jazyce, tj. z pohledu synchronního.

Vývoj se může také vztahovat na soubor prvků, jež se Wackernagelovým pravidlem řídí. Stručné srovnání s jazyky, ve kterých lze tento jev v kterémkoli stadiu pozorovat, jasně ukazuje určité rozdíly, např. ve slovanské skupině, kde se soustava klitik ve smyslu Wackernagelově vyvinula různě; srov. R. Benacchio, L. Renzi (1987). Otázka počtu klitik v současné češtině může na první pohled vypadat nadbytečně. Problém však existuje, už jenom proto, že někteří autoři původní seznam někdy rozšiřují (viz dále), což vyžaduje určitě nějaký komentář a nutí nás znovu prozkoumat kritérium, podle kterého lze určit, je-li či není nějaké slovo klitikem ve smyslu Wackernagelově.

Tradiční seznam se dá bezesporu upravit aspoň jedním způsobem. Nejde vůbec o jev, jehož zásluhy bychom si chtěli osvojit, ale kupodivu o pouhý dluh ze strany české lingvistiky. Deskriptivní mluvnice češtiny berou totiž v úvahu jedině tzv. slabé tvary osobního zájmena, tj. *mi, ti, si, tě, se, mu, ho* (viz pozn. 2). I zde lze pozorovat, jak termín „stálé příklonky“ může klamat, zvláště je-li chápán v úzkém smyslu slova, tj. jako neúprosně ustrnulý rys, kterému se určité tvary nemohou vyhnout. Sám V. Mathesius (1947: 344) přece již dávno upozornil na to, že rozdíl mezi *jí* ve větách *Nelíbí se jí to* a *Jí se to nelíbí* není jiný než rozdíl mezi *mu* a *jemu*; viz též J. Mistrík (1966). Tuto skutečnost je ovšem nutno interpretovat jako klasický případ homofonie. Z toho pak vyplývá, že se seznam osobních zájmen musí skoro úplně rozdvojit, pro všechny bezpředložkové pády kromě nominativu a vokativu, a počet klitik ve smyslu Wackernagelově se tím automaticky značně rozšiřuje.¹⁰ K takovému upravení jsme však došli pouze po strukturálním rozboru, tzv. substitucemi v rámci zájmené třídy. Přidali jsme proto nové prvky pouhou analogií a problému kritéria jsme se zatím pořád nedotkli.

Kritérium, které je dosud používáno, je vlastně obsaženo v tradičním tvrzení, že příklonky „jsou slova bez vlastního přízvuku“, která se „ve větě ‘přiklánějí’ k předcházejícímu přízvučnému slovu a tvoří s ním jeden přízvukový a rytmický celek“, protože „v důsledku své nepřízvučnosti nemohou stát na začátku věty.“ (L. Uhlířová, 1987: 83). Co se týče přízvučnosti, bylo již připomenuto, že toto tvrzení nemá ze synchronního hlediska velký smysl. Bereme-li v úvahu výše zmíněnou tendenci začít větu právě „příklonkou“ (viz bod d)), celé kritérium se definitivně rozpadá a nelze než konstatovat, že hranice mezi „stálými“ a „nestálými“ příklonkami jakoby zmizela. V tomto ohledu by tedy bylo správné považovat za příklonné každé slovo, pokud se nachází na druhém místě ve větě a není nositelem přízvuku, tj. je-li podle Poldaufova výrazu v „přízvukovém stínu“. Takový byl asi přístup M. Čechové a kol. (1996), která bere v úvahu i případ modálních sloves, anebo L. Uhlířové (1987), jejíž příklady často obsahují slova obvykle nepovažovaná za příklonky, jako sponu anebo tvary osobního zájmena v předložkovém pádě. Nikdo zatím tento princip neaplikoval systematicky, ale z výše citovaných studií o fonetice je zcela jasné, že by to vedlo k značnému rozšíření tradičního seznamu, např. pomocnými tvary typu *bu-du*, anebo velkým množstvím adverbii jako *teď, kam, kde, tak, letos, loni* apod.

Na tuto problematiku je, podle nás, třeba se dívat trochu jinak.¹¹ Rozdíl mezi tvrdými a slabými tvary osobního zájmena, anebo, pokud jde o sloveso *být*,

mezi sponou a pomocnými tvary, se totiž netýká jenom přízvučnosti a slovosledu, ale také morfosyntaxe. Tyto tvary jsou totiž závislé na slovesu a tato sounáležitost se projevuje tím, že nemohou většinou vytvořit samy jednu větu a že jejich přítomnost ve větě automaticky vyžaduje spoluúčast slovesného tvaru. (Věty jako *Škoda ho; Dobře mu tak patří k periférii systému.*) Je všeobecně známo, že obdobné prvky jsou v mnoha jazycích v těsné blízkosti slovesa.¹² V češtině mohou být odtrhnuty od slovesa, jemuž patří, zato jejich pozice není volná, ale naopak přesně určována v rámci věty, tj. širší jednotky, jejímž jádrem je stejně sloveso. Souhrnně lze říci, v souladu s interpretací dávno navrženou R. Jakobsonem (1933), že Wackernagelovo pravidlo je, bez ohledu na přízvučnou povahu prvků, kterých se týká, především originálním způsobem, jak se vyhýbat adverbaci. Z toho důvodu budeme zde považovat za klitika ve smyslu Wackernagelově jenom prvky, které jsou nějakým způsobem na slovese závislé. V případě češtiny jde o následující slova:

- rozšířený seznam slabých tvarů osobního zájmena;
- pomocné tvary minulého času a kondicionálu;
- „univerzální“ zájmeno *to*.

Co se týče „univerzálního“ zájmena *to*, bylo již (L. Zimová, 1994; F. Esvan, 1996) upozorněno na jeho příklonnost a polohu na druhém místě ve větě. Dodejme zde, že se podobnost s ostatními anaforickými zájmeny zdá ještě větší. Stejně jako slabé tvary osobního zájmena nelze totiž „univerzální“ *to* užívat samostatně:

viděl jsem ho

*koho jsi viděl? – jeho/*ho*

viděl jsem to

*co jsi viděl? – tohle, tamto .../*to*

Kromě těchto prvků se samozřejmě, jak bylo již víckrát řečeno, vyskytují ve stejné pozici a často bez přízvuku i další slova. Tato skutečnost se však dá, soudíme, interpretovat jiným způsobem, jednak z hlediska sémantického (jejich pozice za hlavním tématem lze odůvodnit v rámci funkční perspektivy věty), jednak z hlediska rytmického (jedno- a dvouslabičná slova mají uvnitř taktů specifickou přízvučnou povahu). Stranou jsme nechali částici *-li*, protože sleduje Wackernagelovo pravidlo jen zdánlivě: stojí sice vždy na druhém místě ve větě, ale (dnes) jedině za slovesem. Tzv. opěrné slovo není proto libovolné, což je v jasném rozporu s třetím definujícím bodem Wackernagelova pravidla (viz výše).

Objasnili jsme význam Wackernagelova pravidla a upřesnili jsme, kterých slov se tento jev týká. Teď půjde o to, abychom se pokusili interpretovat soustavu výjimek, které byly připomenuty v úvodu. První výjimku a) jsme již analyzovali jako přechod od principu rytmického k syntaktickému. Důležité je však upozornit na to, že tento vývoj, týkající se češtiny, tj. jazyka, kde se silně uplatňuje činitel sémantický, nemá výsledky jenom z hlediska rytmického. V češtině totiž často znamená druhé místo za prvním větným členem, z hlediska funkční perspektivy větné, zároveň umístění za hlavním tématem. V tomto smyslu klitika svou pozicí *signalizují* hlavní téma, a získávají tedy určitou funkci v rámci funkční perspektivy. Tato skutečnost nám umožní interpretovat druhou výjimku b), a to v plném souladu s teorií L. Uhlířové (1987: 91), podle které posun pří-

klonek ve vedlejších větách spojkových je „plně funkční“, protože „se využívá k diferenciaci jejich aktuálního členění, k aktualizaci tématu“. Lze koneckonců říct, že v češtině probíhá třetí stupeň vývoje Wackernagelova pravidla, tentokrát od principu syntaktického k sémantickému. Zajímavé je, že poslední trend systému, kterým je odchylka d), tj. tendence klást klitika na samém začátku věty, se dá podle P. Karlíka, M. Nekuly, Z. Rusínové (1995: 648) interpretovat ne jako pouhé „polknutí předchozího výrazu“, nýbrž jako „prostředek navazování na předchozí repliku (komunikační aktivitu) partnera v dialogu a obecnější rys mluvené řeči“. Jinak řečeno, zdá se, že klitika získala i v tomto případě určitou pragmatickou funkci, což opět potvrzuje hypotézu o třetím stupni ve vývoji Wackernagelova pravidla.

Odchylku c), o které zatím ještě nebyla řeč, je třeba analyzovat jinak, jako pozůstatek po uplynulém vývoji. Podle určité tradice, vzniklé v padesátých letech a nedávno opakované (M. Čechová a kol., 1996: 310), jde o posun klitika na třetí místo *po pauze*. Podle P. Karlíka, M. Nekuly, Z. Rusínové (1995: 651) odchylka nezávisí na okolnostech rytmických, ale naopak na sémantických, protože vzniká hlavně ve větách začínajících tzv. kondenzátem. Podle nás (F. Esvan, 1989) je spíš nutné zdůraznit okolnost gramatickou, tj. připomenout, že slovo stojící v druhé pozici místo klitika je vždy sloveso. Druhým specifickým rysem této odchylky je, jak známo z debaty v padesátých letech, že tento posun je nepřijatelný tam, kde věta končí slovesem. Připomeňme často citované Trávníčkovy (1959) příklady:

*hovor, prve obecný, se drobil X *drobil se*

Božena Němcová, rozená Panklová, se narodila ve Vídni X narodila se ve Vídni

F. Trávníček tuto zvláštnost analyzoval sémanticky (větu podle něj nelze končit tak bezvýznamným slovem jako zájmenem *se*), kdežto F. Daneš (1957: 123), který s Trávníčkovou teorií nesouhlasil, v tom viděl spíše motivaci rytmickou. Chceme zde navrhnout interpretaci, která by navázala na zmíněné poznámky o Wackernagelově pravidle jako možnosti vyhnout se adverbaci a která by se opírala zároveň o rozbor uplynulého vývoje jiných jazyků, hlavně románských. Je známo, že Wackernagelovo pravidlo, které úplně zaniklo v moderních románských jazycích, platilo ještě v klasické latině. Zdá se však, že tento zánik zanechal nějaké stopy. Přejechod od Wackernagelova pravidla k adverbaci probíhal totiž jakousi krystalizací ve dvou tvarech: s klitikem postponovaným, stojí-li sloveso na začátku věty /V + kl + X + .../, a s klitikem anteponovaným /X + ... + kl + V (+ Y + ...)/ všude jinde. Toto nové pravidlo, známé pod jménem Tobler-Mussafia,¹³ se proto běžně interpretuje jako stopa po Wackernagelově pravidle. Toblerovo-Mussafiovo pravidlo ještě platilo ve staré francouzštině a lze jím vysvětlit kolísání v poloze zájmen podle rodu, mezi indikativem a imperativem: *je le prends X prends-le*. R. Benacchio (1988) nedávno upozornila na to, že postavení klitik v moderní bulharštině je také určováno Toblerovým-Mussafiovým pravidlem. Co se týče češtiny, je obecně známo, že slovosledná pravidla v současném jazyce jsou jiná než v době národního obrození. Stav v minulém století, kde se z historických důvodů většinou neuplatnilo Wackernagelovo pravidlo,

a následující změny, které vedly k současné situaci, jsou však pozoruhodné, zvláště s ohledem na vývoj jiných jazyků. Ze zajímavé studie M. Grepla (1959) o úpravách, které provedl J. K. Tyl při knižním vydání svých starších časopiseckých prací, jasně vyplývá, že v prvních verzích byla zájmena *se* a *si* umístěna buď podle Wackernagelova pravidla

zatím se však i druhý mladík mezi soudruha rozpustilce a mezi rozdrážděné hudebníky postavil,

anebo, a to častěji, stála v těsné blízkosti slovesa, což potvrzuje důležitost pojetí alternativy mezi adverbací a Wackernagelovým pravidlem. Ještě pozoruhodnější je, že v případě adverbace existují dvě schémata: zájmeno je buď antepnováno, stojí-li sloveso na konci věty, nebo postponováno všude jinde, což je tendence, která se velice podobá Toblerovu-Mussafiovu pravidlu:

potom vůkol po nebesích se ohlížel

Král Václav navracel se z lovu

Tylovy úpravy pak podle M. Grepla míří dvojím směrem:

(i) k Wackernagelově pravidlu, bylo-li předtím sloveso na konci:

potom vůkol po nebesích se ohlížel X potom se vůkol po nebesích ohlížel

(ii) opačně, stálo-li sloveso na třetím místě hned za klitikem. Tato druhá tendence vede tedy přesně k odchylce c), kterou lze pozorovat v současné češtině:

mezi tím se obrátil opět houslista k neznámému mladíkovi X mezi tím obrátil se houslista zase k neznámému mladíkovi

Tyto změny jsou bezesporu protichůdné, proto nelze všeobecně mluvit o přiblížení k rytmickému činiteli. Ve skutečnosti jediným společným rysem mezi těmito změnami je, že se nový slovosled podobá systému němčiny, kde reflexivní zájmeno stojí, jak známo, buď za slovesem na třetím místě (adverbace: X + V + kl + Y), nebo na druhém místě, stojí-li sloveso na konci (Wackernagelovo pravidlo: X + kl + Y + V). Některé úpravy uvedené M. Greplem dobře ukazují, jak se J. K. Tyl řídil právě těmito zásadami, což znamená, že se někdy i vzdálil od Wackernagelova pravidla, tradičními slovy řečeno od rytmického činitele:

zatím se však i druhý mladík mezi soudruha rozpustilce a mezi rozdrážděné hudebníky postavil X zatím však postavil se i druhý mladík mezi soudruha rozpustilce a mezi rozdrážděné hudebníky

Tyto poznámky, které se neopírají o přímý rozbor a týkají se pouze jednoho autora, není možné samozřejmě nijak zevšeobecnit. Lze však vyslovit následující hypotézy:

- a) Starší obrozenecký systém, který dává přednost adverbaci, zdánlivě vylučuje slovosled *X + V + kl. Tento rys, který byl jádrem debaty v padesátých letech o poloze klitik po přestávce, se dá interpretovat v rámci pravidla Tobler-Mussafiova, tj. jako stopa po Wackernagelově pravidle.
- b) Pozdější vývoj v obrozenecké češtině nelze analyzovat jako přímý přechod či návrat k Wackernagelovu pravidlu, protože existuje silná tendence klást spojení V + kl na druhé místo jako v němčině. Zdá se tedy, že německý vzor, kde se Wackernagelovo pravidlo uplatňuje jen částečně, v jakési poziční obměně s adverbací, působil na češtinu jako most k současné normě.

Tím pádem odchylka c), kterou se snažilo mnoho autorů interpretovat z hlediska rytmického, je pouhým pozůstatkem cizího vlivu.

V závěru lze tedy říct, že se pojem rytmický činitel může hodit jen pro nejstarší stadium jazyka. Současné tendence nás naopak nutí vidět jasný rozdíl mezi rozbořením slovosledu, který je stále víc spojen s činitelem sémantickým, a přizvučností, která se dá analyzovat zvlášť, v rámci všeobecné analýzy jednoslabičných slov uvnitř taktů. Střední fáze vývoje češtiny se pak už nejeví jako přímý návrat k principu rytmickému, nýbrž jako doba charakterizovaná kolísáním mezi jedinými slovoslednými principy, kterými lze všeobecně regulovat volnost gramaticky závislých prvků, tj. adverbaci a Wackernagelovým pravidlem.

POZNÁMKY

- 1 Pojem rytmický činitel uvedl poprvé F. Trávníček (1937). Byl pak komentován V. Mathesiem (1941) a ustálil se v české lingvistice.
- 2 Tradiční seznam je, jak známo, následující: (i) tzv. slabé tvary osobního zájmena (*mi, ti, si, tě, se, mu, ho*); (ii) pomocné tvary minulého času (*jsem, jsi, jsme, jste*) a kondicionálu (*bych, bys, by, bychom, byste*); (iii) částice *-li*; (iv) jiné prvky, jako např. spojka *však*; viz např. Mluvnice češtiny I (1986: 155–156).
- 3 Podrobný rozbor lze najít předtím u L. Uhlířové (1987).
- 4 „Některá slova jsou trvale nepřizvučná, jsou to příklonky (enklitika); připojují se za přizvučné slovo.“, viz M. Čechová a kol. (1996: 32); „Stálé příklonky se v češtině připojují zásadně za první přizvučný celek věty (slovo, ev. sousloví).“, viz P. Karlík, M. Nekula, Z. Rusínová (1995: 45).
- 5 Srov. J. Ondráčková (1960: 198): „Na postavení příklonek *se* a *si* není možno se dívat stále jen pod dojmem tradičního tvrzení o jejich důsledně příklonném charakteru.“ – Zájem o tuto problematiku vznikl na konci padesátých let při debatě o postavení zájmen *se* a *si* po pauze. Viz také F. Daneš (1957), F. Trávníček (1959) aj.
- 6 Termín je běžný v západní lingvistice (angl. *clitic*, fr. *clitique*, it. *clitico*). Označuje slova, která mívají určitou pozici ve větě, ale mohou se chovat, co se týče přizvučnosti, různě, tj. prokliticky, nebo enkliticky. Výše uvedené poznámky ukazují, že se tento termín v případě češtiny docela hodí.
- 7 Např. *do* ve spojení *do Prahy*. Tradiční terminologie nemá pro tento jev žádný specifický termín, protože proklitická jsou podle ní jediné slova v tzv. předrážce, např. *je* ve větě *Je den*. Logicky by se muselo ale říct, že slovo *Prahy* je po předložce enklitické, což by znamenalo, že je třeba považovat za příklonky, třebaže jenom „nestálé“, všechna substantiva. Jediný způsob, jak se vyhnout této nevýhodě, je, jak navrhl P. Garde (1968), považovat za klitická pouze slova, která nejsou „akcentogenní“ (tj. slova, jejichž přítomnost ve větě nezpůsobí vznik dalšího slovního přízvuku, ale která mohou být popřípadě přizvučná). Podle této definice jsou původní předložky v češtině předklonné; viz F. Esvan (1988).
- 8 Srov. J. Wackernagel (1892). – V české lingvistice není tento termín zcela běžný; v novější literatuře ho užívá třeba F. Čermák (1994: 138).
- 9 Mluvíme zde jediné o Wackernagelově pravidle na úrovni větné. Existuje totiž jiná verze téhož pravidla na úrovni syntagmatické, která se týká např. postponovaných členů v balkánských jazycích.
- 10 Situace ve francouzštině je podobná a ještě komplikovanější: *moi, je m'amuse X vous vous amusez*. V tomto případě jediný tvar *vous* patří k třem různým kategoriím.

- 11 Přístup, který zde navrhuje, se nám zdá výhodnější aspoň z hlediska didaktiky češtiny jako cizího jazyka, protože dovoluje určitou konfrontaci se systémem jiných jazyků, zvl. románských.
- 12 Viz např. ve francouzštině a italštině: *donnes-le moi X dammelo*. Ve francouzské lingvistické tradici se běžně mluví o spojených tvarech „formes conjointes“.
- 13 Na tyto jevy upozornil nejprve A. Tobler pro starou francouzštinu (1875), později A. Musafia pro starou italštinu (1886).

LITERATURA

- BENACCHIO, R., RENZI, L.: *Clitici slavi e romanzi*. Padova 1987.
- BENACCHIO, R.: *La legge di Tobler-Mussafia in bulgaro*. In: *Problemi di morfosintassi delle lingue slave 1*. Bologna 1988, s. 109–122.
- BENNETT, D.C.: *Word-order change in progress: the case of Slovene and Serbo-Croat and relevance for Germanic*. *Journal of Linguistics*, 23, 1987, s. 269–287.
- ČECHOVÁ, M. a kol.: *Čeština – řeč a jazyk*. Praha 1996.
- ČERMÁK, F.: *Jazyk a jazykověda*. Praha 1994.
- DANES, F.: *Intonace a věta ve spisovné češtině*. Praha 1957.
- ESVAN, F.: *Quelques remarques à propos de l'enclise et de la proclise en tchèque*. In: *Problemi di morfosintassi delle lingue slave 1*. Bologna 1988, s. 87–108.
- ESVAN, F.: *A propos du respect de la règle de Wackernagel en tchèque contemporain*. *Europa Orientalis* 8. Salerno 1989, s. 253–273.
- ESVAN, F.: *L'uso anaforico del pronome sostantivale ten in ceco*. In: *Problemi di morfosintassi delle lingue slave 5*. Padova 1996, s. 87–108.
- GARDE, P.: *L'accent*. Paris 1968.
- GREPL, M.: *Vývoj slovosledu v Tylově próze*. *SaS*, 20, 1959, s. 247–251.
- JAKOBSON, R.: *Les enclitiques slaves*. *Atti del Congresso di Linguistica tenuto a Roma il 19–26 sett 1933*. Firenze 1935, s. 384–390. (znovu in: *Selected Writings II: Word and Language*. The Hague-Paris 1971, s. 16–22).
- KARLÍK, P., NEKULA, M., RUSÍNOVÁ, Z. (Eds.): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha 1985.
- MATHESIUS, V.: *Základní funkce pořádku slov v češtině*. *SaS*, 7, 1941, s. 169–180. (znovu in: *MATHESIUS, V.: Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha 1947, s. 327–366).
- MISTRÍK, J.: *Slovosled a vetosled v slovenčine*. Bratislava 1966.
- Mluvnice češtiny I*. Praha 1986.
- ONDRÁČKOVÁ, J.: *Poznámka k přízvučnosti stálých příklonek 'se' a 'si' v rytmickém plánu výpovědi*. *SaS*, 21, 1960, s. 192–198.
- PALKOVÁ, Z.: *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha 1994.
- TRÁVNÍČEK, F.: *Zásady českého slovosledu*. *SaS*, 3, 1937, s. 78–86.
- TRÁVNÍČEK, F.: *K postavení stálých příklonek po přestávce uvnitř věty*. *NŘ*, 42, 1959, s. 65–76.
- TRÁVNÍČEK, F.: *Historická mluvnice česká III – Skladba*. Praha 1963.
- UHLÍŘOVÁ, L.: *Knížka o slovosledu*. Praha 1987.
- WACKERNAGEL, J.: *Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung*. *Indogermanische Forschungen*, 1, 1892, s. 333–436.
- ZIMOVA, L.: *Způsoby vyjadřování větných členů v textu. Konkurence pojmenování, pronominalizace a elize*. Ústí nad Labem 1994.

ALCUNE OSSERVAZIONI SUL CD. FATTORE RITMICO

Questo articolo riguarda la funzione dei cd. clitici di frase (in ceco „stálé příklonky“), in relazione ai fattori che governano la loro posizione nella frase. La funzione di queste parole è spiegata, nelle grammatiche ceche contemporanee, sulla base del cd. fattore ritmico, su cui si fonda la legge di Wackernagel.

L'evoluzione dell' ordine delle parole verificatasi nelle lingue romanze e slave orientali, ha portato ad un contrasto con la legge di Wackernagel, evidenziando il passaggio dal fattore ritmico a quello sintattico prima, e dal fattore sintattico a quello semantico poi.

Tale evoluzione si manifesta anche in ceco (benché questa lingua si mantenga vicina alla legge di Wackernagel). Tenendo conto del fattore semantico, l'autore è in grado di spiegare alcuni fenomeni riguardanti i clitici di frase che le grammatiche ceche tradizionali, fedeli al fattore ritmico, sono costrette a considerare eccezioni.

François Esvan
Istituto Universitario Orientale
Largo San Giovanni Maggiore, 30
80134 Napoli

